

Σταύρου Μουλαΐμου,
Αντιδοτάριον, Βενετία 1724:
Το πρώτο στα Ελληνικά Ιατρικό Βιβλίο;

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΔΙΔΑΚΤΩΡ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Σταύρου Μουλαΐμου,
Αντιδοτάριον, Βενετία 1724:
Το πρώτο στα Ελληνικά Ιατρικό Βιβλίο;

ΑΘΗΝΑ 2010

Δημήτριος Καραμπερόπουλος, παιδίατρος
Διδάκτωρ Ιστορίας της Ιατρικής Πανεπιστημίου Αθηνών
Πρόεδρος Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα
Μιλτιάδου 3, 145 62 Κηφισιά - Αθήνα
Τηλ.-Φαξ: 210 8011066
e-mail: karamber@otenet.gr
www.karaberopoulos.gr

Δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τόμ. 37, 2003, σελ. 483-490.

ΣΤΑΥΡΟΥ ΜΟΥΛΑΪΜΟΥ,
ΑΝΤΙΔΟΤΑΡΙΟΝ, ΒΕΝΕΤΙΑ 1724:
ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΙΑΤΡΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟ;

Παρουσιάζεται το βιβλίο του εξ Ιωαννίνων ιατροφιλοσόφου Σταύρου Μουλαΐμου με τίτλο «**Αντιδοτάριον. Περί των ιοβόλων δηγμάτων και των άλλων τούτοις ομοίσις**», Βενετία 1724, και το οποίο από την έως τώρα έρευνα μας θα πρέπει να θεωρείται ως το πρώτο ιατρικό βιβλίο, που εκδόθηκε στην ελληνική γλώσσα κατά τον 18ο αιώνα.

Ο συγγραφέας του βιβλίου Σταύρος Μουλαΐμης, όπως γνωρίζουμε από έγγραφα που έχουν έρθει στο φώς της δημοσιότητας, βρισκόταν στην Πάδοβα¹ από το 1704, ως τρόφιμος του Κολλεγίου του Παλαιόκαπα, και ότι αποφοίτησε από το Πανεπιστήμιο της Πάδοβας τον Ιούνιο του 1713².

Σχετικά τώρα με την παρουσία του Μουλαΐμου στα γράμματα εκτός από το Αντιδοτάριον συνέθεσε ένα λατινικό επίγραμμα, το οποίο περιλήφθηκε στο βιβλίο *Απανθίσματα ποιητικά*³ του Ιωάννου Αβραμίου. Οι ποιητικές αυτές δημιουργίες δημοσιεύθηκαν στη Βενετία το 1709 για την λήψη του πτυχίου της Ιατρικής Σχολής, την «Δαφνοστεφφοριάν» όπως αποκλήθηκε, του ιατρού Γεωργίου Υπομενά του Τραπεζούντιου. Επίσης επίγραμμα του Σταύρου Μουλαΐμου βρίσκουμε και στο σημαντικό βιβλίο του Μελετίου Αθηνών, *Γεωγραφία Παλαιά και νέα*⁴, που εκδόθηκε στη Βενετία το 1728 από το τυπογραφείο του Νικολάου Γλυκύ, ο οποίος μάλιστα στον πρόλογο της έκδοσης αναφέρει ότι το βιβλίο *Αντιδοτάριον* «φιλοπονήθηκε» στα Ιωάννινα. Το γεγονός ότι επίγραμμα του Μου-

---

1. Αριστ. Στεργέλλη, *Τα δημοσιεύματα των Ελλήνων φοιτητών του Πανεπιστημίου της Πάδοβας τον 17ο και 18ο αι.*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1970, σελ. 185.

2. Κων. Μέττζιου, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, σελ. 468.

3. Αριστ. Στεργέλλη, *Τα δημοσιεύματα...*, ό.π., σελ. 114.

4. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, 18^ο αι. τόμ. Ι, αρ. 179, σελ. 211-217 και το εκ δέκα στίχων επίγραμμα του Σταύρου Μουλαΐμου αναδημοσιεύεται στη σελ. 215.

λαΐμου περιλήφθηκε στη σημαντική έκδοση της Γεωγραφίας του Μελετίου, δείχνει τη φήμη την οποία είχε ως ιατροφιλόσοφος.

Όσον αφορά τον τίτλο του βιβλίου σημειώνουμε ότι ο όρος «αντιδοτάριον»⁵ εισάγεται στη νεοελληνική γλώσσα από τον Σταύρο Μουλαίμη με το έργο του αυτό και είναι μεταφορά του λατινικού όρου *antidotarium*, που χρησιμοποιούνταν ως τίτλος βιβλίων συνταγολογίας ή φαρμακοποιίας, και ο όρος είναι δάνειο από την ελληνική λέξη «αντίδοτος». Βέβαια στα ελληνικά ο όρος «αντιδοτάριον» χρησιμοποιείται σε χειρόγραφο (τέλη 17ου αι.) του Νικολάου Αγραφιιώτη⁶ με τον τίτλο «Αντιδοτάριον εξηγημένον από την ιταλικήν γλώσσαν εις την των γραικών παρα Νικολάου Ιερόπαιδος του την ιατρικήν ασκούντος». Ο τίτλος και το αναλυτικό περιεχόμενο του χειρογράφου αυτού έχει δημοσιευθεί από τον Γιάννη Καρά⁷ στο βιβλίο του *Επιστήμες στην Τουρκοκρατία. Χειρόγραφα και έντυπα*. Επίσης τον όρο «αντιδοτάριον» αναφέρει το 1831 ο Διονύσιος Πύρρος⁸ στο βιβλίο του *Εγκόλπιον των Ιατρών*, όπου το Έννατο Τμήμα το επιγράφει «Αντιδοτάριον συνοπτικόν των υλών με τας δόσεις αυτών κατά το νέο σύστημα της Παυΐας» και στο τέλος αυτού του κεφαλαίου σημειώνει «Εξήγησις των λατινικών σημείων των Αντιδοταρίων ήτοι Ρετσετών».

Για τα ιοβόλα, δηλαδή τα δηλητηριώδη δήγματα, κάνει μνεία ο Αριστοτέλης⁹ στο έργο του *Περί ζώων ιστορίαι* «τα δήγματα των ιοβόλων» καθώς και ο Γαληνός στο έργο του «Περί αιρέσεων τοις εισαγομένοις»¹⁰. Επίσης ένα έργο που αποδίδεται στον Διοσκουρίδη, φέρει τον τίτλο «Πε-

5. Στεφάνου Κουμανούδη, *Συναγωγή νέων λέξεων*, Αθήνα 1900, επανέκδοση Αθήνα 1980, σελ. 98, όπου όμως αποδίδει τον όρο «αντιδοτάριον» στο έτος 1728 αντί του 1724.

6. Από την «Βιβλιοθήκη Νεωτέρων Ελλήνων Ιατρών» του Ιατρικού Τμήματος του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας έχουν εκδοθεί δύο χειρόγραφα του Νικολάου Ιερόπαιδος του εξ Αγράφων με πρόλογο Γεωργ. Αντωνακοπούλου και Εισαγωγή-Έκδοση Αγαμν. Τσελίκα και Γιάννη Ηλιούδη, *Πραγματεία περί Φυσιολογίας και Παθολογίας*, Λάρισα 1996 και *Εκδόσεις μερικά εις αρχάριον ιατρόν*, Λάρισα 1997.

7. Γιάννη Καρά, *Επιστήμες στην Τουρκοκρατία. Χειρόγραφα και έντυπα*, τόμ. 3, Αθήνα 1994, σελ. 97-99.

8. Διονυσίου Πύρρου Θετταλού, *Εγκόλπιον των Ιατρών*, τόμ. 2, Εν Ναυπλίω 1831, Τμήμα Ενατον, σελ. 222-232.

9. Αριστοτέλους, *Περί ζώων ιστορίαι*, 8, 29.

10. Γαληνού *Απαντα*, έκδ. C. G. Kühn, τόμ. I, Λειψία 1821, σελ. 74, και στη σειρά Αρχαία Ελληνική Γραμματεία, έκδ. Κάκτος, τόμ. 3, σελ. 174.

ρί ιοβόλων, εν ώ και περί λυσσώντος κυνός»¹¹, ενώ ο ιατρός Φιλούμενος του 3^{ου} μ.Χ. αιώνας έγραψε βιβλίο με τίτλο «Περί ιοβόλων ζώων».

Σχετικά με το αναφερόμενο βιβλίο *Αντιδοτάριον Περί ιοβόλων δηγμάτων* του Μουλαΐμου σημειώνουμε ότι το μνημονεύουν:

1. Ο Γεώργιος Ζαβίρας¹² στην Βιβλιογραφία του την οποία ως γνωστόν έγραψε πριν από το 1804 και πρωτοεκδόθηκε πολύ αργότερα το 1872. Ο Ζαβίρας σημειώνει ως έτος θανάτου του Μουλαΐμου το 1733.

2. Ο Αιμίλιος Λεγράνδ¹³ στην Ελληνική του Βιβλιογραφία παραθέτει τον τίτλο του βιβλίου και τα περιεχόμενα του.

3. Ο Κωνστ. Σάθας¹⁴ στη *Νεοελληνική Φιλολογία* μνημονεύει το Αντιδοτάριον χωρίς όμως το έτος εκδόσεώς του.

4. Ο Κων. Μέρτζιος¹⁵ στη μελέτη του «Κατάλογος των Ενετήσι παρά Νικολάου Γλυκεί εξ Ιωαννίνων εκτυπωθέντων και εκδοθέντων βιβλίων από του 1670-1831», εκτός από τον τίτλο του βιβλίου παραθέτει τα επιγράμματα, τον πρόλογο και τα περιεχόμενα του Αντιδοταρίου.

Το βιβλίο του Σταύρου Μουλαΐμου είναι σπάνιο και έχουν εντοπισθεί δύο αντίτυπα, ένα στην Μαρκιανή Βιβλιοθήκη της Βενετίας και ένα άλλο στη βιβλιοθήκη της Μονής Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους. Η μέχρι τώρα έρευνά μας στις σχετικές Βιβλιογραφίες και τις Βιβλιοθήκες το θεωρεί ως το πρώτο στην ελληνική γλώσσα γραμμένο ιατρικό βιβλίο κατά τον 18ο αιώνα.

Η γλώσσα που χρησιμοποιείται στο Αντιδοτάριον είναι η απλή, κοινή και, όπως σημειώνει ο συγγραφέας του, το έγραψε στην «κοινήν διάλεκτον» προς ωφέλεια του «κοινού και αγελαίου λαού και μάλιστα δια τους γεωργικούς», δηλ. τους γεωργούς. Το περιεχόμενο του βιβλίου θα κάλυπτε μια ανάγκη της εποχής, διότι θα ήταν σοβαρό το πρόβλημα των δηλη-

---

11. Διοσκουρίδου, Άπαντα, έκδ. Kurtius Sprengel, στη σειρά *Medicorum Graecorum Opera quae exstant* του C. G. Kühn, τόμ. 26, Λειψία 1830, σελ 42-91 και στη σειρά Αρχαία Ελληνική Γραμματεία, έκδ. Κάκτος, Αθήνα 2000, τόμ. 8, σελ. 96 κ. εξ.

12. Γεωργίου Ζαβίρα, *Νέα Ελλάς*, Αθήνα 1872, ανατύπωση με Επιμέλεια-Εισαγωγή-Ευρετήριο Τάσου Γριτσοπούλου, Αθήνα 1972, σελ. 528.

13. Emile Legrand, *Bibliographie Hellénique*, 18^{ος} αι., Παρίσι, 1918, τόμ. 1, αρ. 157, σελ. 194-195. Γ. Βελουδή, Το ελληνικό τυπογραφείο των Γλυκίδων στη Βενετία (1670-1854), Αθήνα 1987, σελ. 200, αρ. 143.

14. Κων. Σάθα, *Νεοελληνική Φιλολογία*, 1868, σελ. 602, όπου όμως δεν μνημονεύεται το έτος εκδόσεως του *Αντιδοταρίου*.

15. Κων. Μέρτζιος, «Κατάλογος των Ενετήσι παρά Νικολάου Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων εκτυπωθέντων και εκδοθέντων βιβλίων από του 1670-1831», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τόμ. 1, 1935, σελ. 68-72.

τηριωδών δηγμάτων ιδιαίτερα στις αγροτικές περιοχές, γι' αυτό εξ άλλου ο Μουλαΐμης τονίζει ότι θα προσφέρει ωφέλεια στους γεωργούς, οι οποίοι αντιμετωπίζουν αρκετά συχνά τα ιοβόλα, δηλητηριώδη δήγματα.

Αναλυτικότερα το βιβλίο Αντιδοτάριον του Μουλαΐμου περιλαμβάνει στις σελίδες του τα κάτωθι:

1. Αρχίζει με μια αφιέρωση από επτά σελίδες στη Θεοτόκο Μαρία, όπου όμως –και αυτό έχει ενδιαφέρον– δίνονται πληροφορίες για τις δυσκολίες που είχαν οι φοιτητές να λάβουν το πτυχίο της Ιατρικής Σχολής. Συγκεκριμένα μεταξύ των άλλων τονίζει ότι του δόθηκε η βοήθεια να περάσει «χωρίς ναυάγιον τον έσχατον και χαλεπώτατον αγώνα και την δεινήν εξέτασιν του Δοκτοράτου, πολλών σαφών και λογίων ανδρών ανθισταμένων και αντιλεγόντων μοι επομένων εις το πάτριον και παλαιόν αυτών έθος ίνα βασανίζωσι και δοκιμάζωσι τους πρωτοπέιρους...».

2. Στη συνέχεια τρεις σελίδες φέρουν τον τίτλο «Πάσι τοις εντευξομένοις» όπου ο συγγραφέας αναφέρεται στον χρηματοδότη της έκδοσης του βιβλίου τον Ηπειρώτη έμπορο Παναγιώτη Σαράφη, πεθερό του τυπογράφου Νικολάου Γλυκύ.

3. Άλλες τρεις σελίδες αναφέρονται στην «Αιτία της συγγραφής του παρόντος Αντιδοταρίου», όπου ο Μουλαΐμης παρατηρεί ότι από όλες τις ασθένειες «δεν ήθελεν εύρη άλλο χειρότερον και φοβερότερον από τα ιοβόλα και θανατηφόρα δήγματα των θανατηφόρων ζώων». Και εξηγεί, ότι μια ασθένεια «με το γεννάται έσωθεν από το ανθρωπίνον σώμα, έχει κατά μέρος την ιδίαν φώλευσιν, ή εις την κεφαλήν, ή εις το στήθος ή εις τας χείρας ή εις τους πόδας ή εις άλλο μέρος του σώματος». Αντίθετα σημειώνει πως «τα ιαβόλα και θανατηφόρα δήγματα με το να κυριεύωσιν έξωφρα έξωθεν το μέλος εκείνο, κατανεκρώνουσιν όλον το σώμα, και όλας τας φυσικάς δυνάμεις διαλύουσι και το αίμα εις φθοράν μετατρέπουσι, και απλώς ειπείν, όλην την αρμονίαν και σύνθεσιν του ανθρωπίνου σώματος εις μορφήν νεκρού μεταλλάττουσι».

Πληροφορεί τον αναγνώστη επί πλέον ότι συνέγραψε το βιβλίο μετά από την παρότρυνση φίλων του. Χαρακτηριστικά γράφει: «Συχνάκις τινων αναγκαίων φίλων παροτρυνόντων με δια να συνθέσω τινά πρόχειρον και συντομωτάτην πραγματείαν εις κοινήν διάλεκτον δια την κοινού και αγελαίου λαού ωφέλειαν και μάλιστα δια τους γεωργικούς».

Ωστόσο παρατηρεί ότι πρόσθεσε και για την πανώλη «επειδή και η λοιμική νόσος κατά τινα τρόπον και αύτη εις τα φαρμακερά και ιοβόλα συναριθμείται». Και επειδή στη θεραπεία της συμβάλλει κατά την γνώμη μερικών και η Φλεβοτομία, προσθέτει μερικές πληροφορίες περί αυτής

αποτρέποντας τους ανθρώπους να συνδέουν την φλεβοτομία με τις κινήσεις της Σελήνης. Έτσι μεταφέρει την επιστημονική γνώση της εποχής του, ότι ο καθένας «δεν πρέπει να παρατηρή γένναν της Σελήνης και άλλα όμοια αμαθή παρατηρήματα, τα οποία αλόγως εσπάρθησαν εις το πλήθος των ανθρώπων χωρίς εξέτασιν φιλοσοφικήν και ιατρικήν».

Σημειώνει ότι το βιβλίο του περιλαμβάνει ακόμη τα «αποκρουστικά και αφανιστικά των κόρεων και ψύλλων, οπού βασανίζουσι και τιμωρούσι τον ταλαίπωρον άνθρωπον», «έτι δε και τα ερανισθέντα ιατρικά πέρι των εμποδευμάτων με τα οποία βασανίζονται ελεεινώς οι νεόνυμφοι».

4. Στις επόμενες έξι σελίδες καταχωρίζονται «Επιγράμματα διαφόρων» λογίων ανδρών: Α) «Του Πανιερωτάτου και λογιωτάτου Μητροπολίτου Ναυπάκτης και Άρτης κυρίου Ιωαννικίου», Β) «του Μπαλάνου Ρίζου καθηγητού της των Ιωαννίνων δευτέρας Σχολής», Γ) «του κυρίου Αλεξίου Σπανού Ιωαννινίτου» τρία επιγράμματα, Δ) «Αναστασίου Πώπα¹⁶ Ιωαννινίτου και καθηγητού της εν Σέρραις Σχολής», και Ε) «Νικολάου Στύγνη του εξ Ιωαννίνων και καθηγητού της εν Βοσκοπόλει¹⁷ Σχολής».

Από τα πολλά επιγράμματα που παρατίθενται «φαίνεται ότι πρώτην φοράν ετυπώθη παρόμοιον ιατρικόν βιβλίον και η έκδοσις αύτη επανηγυρίσθη παρά των τότε μεγάλων διδασκάλων», όπως τονίζει ο Κων. Μέρτζιος¹⁸, παρατήρηση η οποία πράγματι επιβεβαιώνεται με την έρευνά μας.

5. Τα ιατρικά θέματα παρατίθενται από τη σελίδα 17-191, και κατά σειρά είναι: «περί λύσσης και υδροφοβίας» (σελ. 17-40), «περί εχίδνης και ιοβόλων ήτοι περί δήγματος όφρων», (σελ. 41-56), «Περί σκορπίου», «περί φαλαγγίου», «περί μελισσών και σφηκών», «περί βδέλλης», «περί σαύρας ήγουν γουστερίτζης», «περί σαλαμάνδρας», (σελ. 57-73).

Στο τέλος του κεφαλαίου αυτού ο Μουλαΐμης γράφει: «Και περί μεν τω ιοβόλων δηγμάτων όσον το κατά δύναμιν ικανώς εγράφθησαν. Νύν δε και περί των μυκήτων ολίγα τινά λέξομεν». Και συνεχίζει «περί μανιταρίων», «περί φρυνίου ήγουν βατράχου μεγάλου ευρισκομένου εις τόπους

---

16. Ο Αναστάσιος Πώπας εξέδωσε το *Βιβλίον άριστον καλούμενον Φωσφόρος*, Βιέννη 1756. Πρβλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, 18^ο αι. τόμ. 1, αρ. 480, σελ. 454-455.

17. Βοσκόπολις ή Μοσχόπολις.

18. Κων. Μέρτζιου, «Κατάλογος των Ενετίησι παρά Νικολάω Γλυκεί εξ Ιωαννίνων εκτυπωθέντων και εκδοθέντων βιβλίων από του 1670-1831», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τόμ. 1, 1935, σελ. 68.

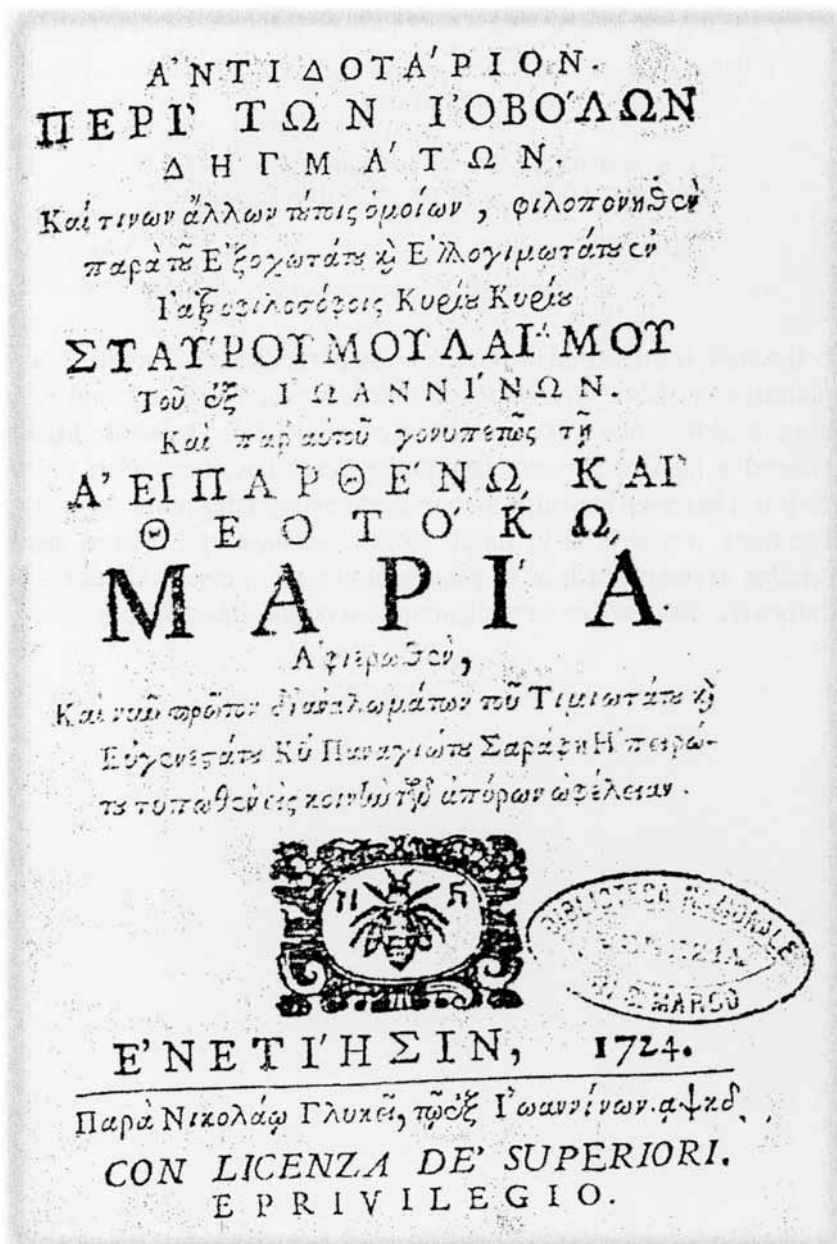
καθύγρους», «περί γύψου», «περί βασκανίας», «περί λοιμού ήτοι πανούκλας», (σελ. 74-164), «περί φλεβοτομίας», «περί λειποθυμίας», «περί κόρων και ψύλλων», «περί εμποδευμένων», «περί διακρίσεως οίνου», (σελ. 165-191).

Ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι στο «Περί Βασκανίας», (σελ. 86-94), ο Μουλαϊμης σημειώνει ότι «μήτε ο Ιπποκράτης, μήτε ο Γαληνός μήτε άλλος κανείς από τους παλαιούς ιατρούς την έθεσεν εις τας αιτίας των παθών», και τούτο, διότι, όπως τονίζει, «η βασκανία φαίνεται πραγματικώς να μην είναι μήτε να έχη φυσικάς αιτίας». Ωστόσο παραθέτει σχετικές συνταγές διασήμων ιατρών, όπως του Γερμανού ιατροχημικού «Μιχαήλ Εττμουλέρου» (M. Ettmüller (1644-1683)¹⁹.

Συμπερασματικά τονίζεται ότι ο ιατροφιλόσοφος Σταύρος Μουλαϊμης με το βιβλίο του *Αντιδοτάριον περί ιοβόλων δηγμάτων*, 1724, το οποίο είναι σε απλή γλώσσα γραμμένο, προσφέρει τις ιατρικές του γνώσεις για την αντιμετώπιση των αιφνιδίως συμβαινόντων από τα συνήθη εξωτερικά αίτια δηλητηριωδών δηγμάτων στις αγροτικές κυρίως περιοχές, συμβάλλοντας έτσι στη διαφώτιση του λαού. Η μέχρι τώρα έρευνά μας έχει δείξει ότι το βιβλίο *Αντιδοτάριον* του Μουλαϊμου θα πρέπει να θεωρείται ως το πρώτο ιατρικό βιβλίο, που εκδόθηκε στην ελληνική γλώσσα κατά τον 18ο αιώνα.

---

19. Βλ. Εμμ. Εμμανουήλ, *Ιστορία της Φαρμακευτικής*, Αθήνα 1958, σελ. 338. Σημειώνουμε ότι ο ιατρός Michael Ettmüller μνημονεύεται στο βιβλίο που μετέφρασε ο Ανθιμος Γαζής, *Γραμματική των φιλοσοφικών επιστημών ή σύντομος ανάλυσις της Πειραματικής νεωτέρας φιλοσοφίας*, Βιέννη 1799, τόμ. Β', σελ. 555.

Ο τίτλος του βιβλίου Αντιδοτάριον περί των ιοβόλων δηγμάτων, Βενετία 1724

SUMMARY

STAVROS MOULAIMIS, *ANTIDOTARIUM*, VENICE 1724:
THE FIRST MEDICAL BOOK IN GREEK LANGUAGE?

by

Demetrios Karaberopoulos

In this text, is presented the Greek book of medical philosopher Stavros Moulaimis «*Αντιδοτάριον. Περί των ιοβόλων δηγμάτων και τινων άλλων τούτοις ομοίσις*», that was printed in Venice in 1724. The book should be considered as the first printed book in the Greek language during the 18th century as it has been indicated by our research up to this point.

The book was written in simple Greek language and offered medical knowledge to people as how to gace venom bites specially in rural areas. Therefore it cintributed to the enlightenment of the Greek people.